

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2022

6/2022

EXACT AND NATURAL SCIENCES		
Турдиев Х.Х., Холиков С.Х., Темирова М. Х.	Смешанная задача для интегро-дифференциальных гиперболической систем первого порядка с памятью	3
Abdullaev J.I., Ibragimov H.H.	Pifagor va Eyler g'ishtlari	10
Жалолов О.И., Исомиддинов Б.О.	Построение оптимальных по порядку сходимости кубатурных формул типа Эрмита в пространстве Соболева	16
Jumayev J.	Transport masalasini Mathcad tizimida yechish	27
Raxmatova N.J.	Inverse coefficient problem for the 1d fractional diffusion equation with initial-boundary problem	32
Nurolliyev N.Sh.	Methods and analysis of operating with scientific laboratories to investigate the optical properties of zinc oxide nanorods	41
Хаятов Х.У.	Построение квадратурных формул с помощью оптимальной интерполяционной формулы в пространстве С.Л.Соболева $\tilde{W}_2^{(m)}(T_1)$	50
Babaev S.S., Amonova N.A.	To construct basis functions in $W_2^{(1,0)}$ space for finite element method for 1d two-point boundary-value problems	57
LINGUISTICS		
Jumayev E.B., To'xtayeva M.O.	O'zbek adabiy tilida so'roq gap va o'zlashtirmalik	63
Kambarova M.	Classification of architecture and construction terms for the national corpus	69
Kazakov I.R.	Frazeologiyada millat tili va madaniyati tavsifi	73
Radjabov R.R.	Fransuz tili orfografiyasiga oid ilmiy-nazariy qarashlar	77
Rabieva M.G'.	Kinodiskurs yaxlitligini ta'minlashda verbal-vizual komponentlar va ularning ahamiyati	81
Saidov S.S.	Ikkinchi til o'rganishda ekstraversiyaning foydalari	86
Xolova Sh.D.	Frazeologik birlik-frazema-frazeologizm: tasnif va tadqiqot tahlili	92
Usmonov A.K.	Bog'lovchilarning pleonastik qo'llanishining stilistik xususiyatlari	98
Жаббарова Ю.Х.	Қариндошлик терминлари иштирокидаги прагматик коннотация	103
Нурова Ю.У.	Паремалардаги озиқ-овқат номлари этнолингвистика объекти сифатида	109
Раджабов Н.Н.	Инглиз тилида унли фонемаларнинг позицион кўринишлари	114
Рўзиев Я.Б.	Ноқардош тилларда иккинчи тур ўзлаштирмалик ва микромагн	121

Jumayev Erkin Boltayevich

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (e-mail:
muniraomonovna@gmail.com)

To'xtayeva Munira Omonovna

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada kommunikativ maqsad ma'nosining bir ko'rinishi bo'lgan o'zlashtirma so'roq uzvli va matniy tahlil qilinadi. Birinchidan, so'roqning nutqiy xususiyatini tahlil qilish uchun birgina so'roq gap bilan cheklanib bo'lmaydi. Negaki fikrning noma'lum uzvi javobdan oydinlashadi. Tinglovchining xabardorlik darajasiga qarab javob shaklan va botinan turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, so'roq gapning birinchi qismi tayanch xabar vazifasini bajarib, ikkinchi qismi oldin yoki keyinga ishora qilib bog'lovchi vazifasini bajaradi. Shunga ko'ra so'roq gap tayanch xabar, javob (darak gap bo'lsa) yangi xabar vazifasida keladi. Bunday holda kontekstual tahlil yetarli bo'lmaganidan matniy tahlilga murojaat qilinadi. Quyida kommunikativ maqsad kategoriyasi umumiy ma'nosining bir ko'rinishi bo'lgan o'zlashtirma so'roq shu nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tahlil uchun badiiy adabiyotdan tanlab olingan mikromatnlar asosida o'zlashtirma so'roqning o'ziga xos xususiyati to'liqroq yoritishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: bevosita so'roq, bilvosita so'roq, o'zlashtirma so'roq, muallif nutqi, o'zga nutq, predikativlik, nutqiy amal o'rni va vaziyati, kommunikativ maqsad, mikromatn, kontekstual va matniy tahlil, makropropozitsiya.

Аннотация. В статье подвергается компонентному и текстовому анализу одна из разновидностей коммуникативного значения, т.е. косвенный вопрос. Во первых, анализ речевой природы вопроса не может ограничиваться одним вопросительным предложением. Потому что неизвестная часть мысли становится понятной из ответа. В зависимости от уровня информированности слушателя ответ будет проявляться по-разному. Во-вторых, первая часть вопросительного предложения выступает в качестве основного сообщения, а вторая часть выступает в роли ссылки, относящейся к до или после. Соответственно вопросительное предложение является опорным сообщением, а ответ (в случае изъявительного предложения) новым сообщением. В этом случае, поскольку контекстуальный анализ недостаточен, прибегают к текстовому анализу. Ниже с этой точки зрения анализируется вопрос о косвенном вопросе, представляющий собой форму общего значения категории коммуникативной цели. Предпринимается попытка к более полному раскрытию особенностей косвенного вопроса на основе микротекстов взятых исчерпанных из художественной литературы.

Ключевые слова: непосредственный вопрос, опосредствованный вопрос, косвенный вопрос, авторская речь, чужая речь, предикативность, место и ситуация речевого акта, коммуникативный цель, микротекст, компонентный и контекстуальный анализ, макропропозиция.

Annotation. The article undergoes component and text analysis of one of the varieties of communicative meaning, that is, indirect questioning. Also, the analysis of the rhetorical nature of the question cannot be limited to a single interrogative sentence. Because the unknown part of the thought becomes clear from the answer. Depending on the level of awareness of the listener, the answer will appear in different ways. Secondly, the first part of the interrogative sentence acts as the main message, and the second part acts as a link, referring to before or after. Accordingly, the interrogative sentence is the main message, and the answer (in the case of an indicative sentence) is a new message. In this case, since the contextual analysis is insufficient, the textual analysis is resorted to. Below, the acquisition question, which is a form of the general meaning of the category of communicative purpose, is analyzed from this point of view. An attempt is being made to more fully disclose the features of the indirect questioning based on micro texts taken from fiction.

Key words: *direct questioning, indirect questioning, assimilative question, direct speech, indirect speech, predicativeness, place and situation of the speech act, meaning of communicative purpose, microtext, component and contextual analysis, macroproposition.*

Kirish. Kommunikativ maqsad kategoriyasining umumiy ma'nosi ko'rinishlaridan biri bo'lgan o'zlashtirma so'roq haqida shu vaqtga qadar deyarli ma'lumot yo'q. Binobarin, uni uzvli, kontekstual va matniy tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Asosiy qism. Kommunikativ grammatik ma'no shaxsning nutqiy faoliyati (amali) bilan bog'liq. Shaxs nutqiy amalda so'zlovchi, tinglovchi va o'zga vazifasini bajaradi. Shunga ko'ra nutq so'zlovchi (muallif)ning o'z nutqi va o'zga(lar)ning nutqi ko'rinishiga ega. So'zlovchi (muallif) nutqning ikkala turida ham har bir nutqiy amaldan muayyan maqsadni ko'zlaydi. Bu maqsad gap hosil qiluvchi lisoniy vositalar bilan ifodalanib, xabar, buyruq, istak, so'roq kabi ko'rinishlarda voqelanadi. So'roq gap, asosan, darak gap (xabar), qisman buyruq, istak gapdan hosil bo'ladi. Shuning uchun, avvalo, shularni qisqacha bayon qilamiz.

Buyruq, istak gapning kesimi, asosan, buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanadi. Uning uch xil ko'rinishi bor: 1) bevosita buyruq (II shaxsga qaratilgan), 2) bilvosita buyruq (III shaxsga qaratilgan), 3) o'zlashtirma buyruq (asosan II shaxsga qaratilgan). Ikkinchi tur birinchi turdan, uchinchi tur ikkinchi turdan yasaladi.

Darak gapning kesimi buyruq-istak maylidan boshqa mayl shakllari bilan ifodalanadi. Bunday gaplarda xabar uch xil ko'rinishda namoyon bo'ladi: 1) so'zlovchi bevosita kuzatib bayon qilgan xabar, 2) bilvosita xabar, ya'ni so'zlovchi bevosita kuzatmay bayon qilgan xabar, 3) o'zgalarning aynan va qisman o'zgartirilgan xabari, ya'ni ko'chirma yoki o'zlashtirma xabar.

Nutqiy amal talabiga ko'ra xabarning muayyan qismi noma'lum, noaniq bo'lganda so'zlovchi so'roq gapdan foydalanadi. Bunda u tinglovchidan javob kutadi. So'roqning ham uch turi mavjud: 1) bevosita so'roq, 2) bilvosita so'roq va 3) o'zlashtirma so'roq. Bevosita so'roqda so'zlovchi tinglovchiga bevosita murojaat qilib, xabarning noma'lum qismini aniqlashni ko'zda tutadi. Bunday holda kesim vazifasida fe'lning bevosita kuzatilganlikni ifodalaydigan shakllari qo'llanadi. Bilvosita so'roq bevosita kuzatmaganlikni ifodalovchi shakllar qo'llangan xabarning u yoki bu noma'lum qismi haqida so'raladi. O'zlashtirma so'roqda ssbevosita kuzatmaganlikni ifodalovchi shakl (vosita)lar eshitilganlikni ifodalash uchun qo'llanganda uning noma'lum jihati so'raladi, ya'ni tinglovchidan javob talab qilinadi. Bunday holda tejamkorlik yuqori darajada zuhur bo'ladi. O'zlashtirma xabar olgan tarzida bo'lsa o'zlashtirma so'roq olgan ekanmi, kim olgan ekan qachon olgan ekan va hokazo shaklda bo'ladi. endi (quyida) o'zlashtirma so'roqning tuzilishi va nutqiy xususiyati (kommunikativ vazifasi)ni kengroq tahlil qilamiz.

O'zlashtirma so'roqning eng kichik ko'rinishi o'zlashtirma xabarning eng kichik ko'rinishdan so'roq vositasi yordamida hosil bo'ladi. So'roq vositasi qo'shimcha va so'z bo'lganda so'roq ikki qismdan, ohang bo'lganda bir qismdan iborat bo'ladi. Ikkinchi qism bir yoki ikki uzvli bo'lsa birinchi qism ikki va undan ortiq uzvdan tuziladi: Kelibdimi? Kelgan ekanmi? O'qituvchi, ekanmi? Kim kelibdi? Kim kelgan ekan? O'qituvchi ekan? Kim o'qituvchi ekan? Kelibdi? Kelgan ekan? va hokazo. Nutqiy amal talabiga ko'ra birinchi qism kengayib, murakkab sodda gap, bog'langan, bog'lovchisiz yoki ergashgan qo'shma gap hosil bo'ladi.

So'roq faqat shaklan emas, mazmunan ham qism va uzvlardan tarkib topgan bo'ladi. Birinchi qismda predikativlik o'z ifodasini topadi. Predikativlik tarkibidagi shaxs nutq (nutqiy amal)da uch xil vazifa bajaradi: so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs) va o'zga (III shaxs). Grammatik zamon to'rt xil ko'rinishda zuhur bo'ladi: o'tgan, hozirgi, kelasi va umumzamon. Obyektiv zamon lisoniy vosita bilan ifodalanadi yoki g'ayrilisoniy omil (vaziyat)dan anglashiladi. Son ma'nosining ham to'rt xil ko'rinishi bor: birlik, ikkilik, ko'plik, umumiylik. II va III shaxsda hurmat ma'nosiga ham muayyan munosabat namoyon bo'ladi. Bu shaxsning ijtimoiy roli va maqomiga bog'liq bo'ladi [bu haqda qarang: 23, 197 – 230]. Modallik xabar maylida bevosita kuzatganlik va bevosita kuzatmaganlik tarzida voqelanadi. O'zlashtirmalik ikkinchi ma'no asosida shakllanadi. Uning ifoda vositasi qo'shimcha va to'liqsiz fe'l. Bu vazifani qo'shimcha yoki to'liqsiz fe'l bitta o'zi yoxud to'liqsiz fe'l (*ekan, emish*) qo'shimcha (*-ar, -gan* va boshqalar) bilan birgalikda bajaradi: *-(i)bdi, -gan ekan (emish), -ar ekan (emish)* va boshqalar. Bu vositalar gapda kesimni shakllantiradi. Predikativlik to'liq ifodalanadi. Bu qism darak gapga o'xshash (boribdi, borgan ekan kabi). So'roq shakllanishi uchun boshqa vosita talab etiladi. Bunday vosita uchta: qo'shimcha, so'z, ohang. So'zlovchiga fikr (predikativlik)ning muayyan uzvi noma'lum bo'lganda mazkur vositalardan tegishlisini tanlab tinglovchiga murojaat qiladi. Fikrning noma'lum uzvi ko'pincha o'zga shaxsning nutqiy faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Shunga ko'ra o'zlashtirma so'roqning III shaxs shakli ko'proq qo'llanadi.

So'roqning nutqiy xususiyatini tahlil qilish uchun birgina so'roq gap bilan cheklanib bo'lmaydi. Negaki fikrning noma'lum uzvi javobdan oydinlashadi. Tinglovchining xabardorlik darajasiga qarab javob shaklan va botinan turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, so'roq gapning birinchi qismi tayanch xabar vazifasini bajarib, ikkinchi qismi oldin yoki keyinga ishora qilib bog'lovchi vazifasini bajaradi. Shunga ko'ra so'roq gap tayanch xabar, javob (*darak gap* bo'lsa) yangi xabar vazifasida keladi. Bunday holda kontekstual tahlil yetarli bo'lmaganidan matniy tahlilga murojaat qilinadi. Quyida kommunikativ maqsad kategoriyasi umumiy ma'nosining bir ko'rinishi bo'lgan o'zlashtirma so'roq shu nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

So'roq gap qo'shimcha bilan hosil bo'lganda so'roq birgina shakldan eng qisqa javob birgina tasdiq yoki inkor so'zdan iborat bo'lishi mumkin:

– *Topishibdimi?*

– *Yo'q.* (T. Malik, So'nggi o'q, 382)

Ushbu misolda so'roq gap birgina so'zdan iborat. Bu so'z fe'lining o'zagi va ikkita qo'shimchadan tarkib topgan. Fe'l o'zagi ko'p ma'noli. Qaysi ma'nosi namoyon bo'layotganligi mikromatnning oldingi qismidan ayon bo'ladi. Birinchi qo'shimcha ikki uzvli. Birinchi uzv (*-ish*) ko'plikni bildiradi. Ikkinchi uzv (*-ibdi*) ko'p ma'noli. U xabar maylining o'tgan zamon III shaxs shaklini hosil qiladi. Predikativlikni shakllantirib, tugallangan ohang bilan aytiladi. Alohida o'zi qo'llanganda xabarning o'zlashtirib bayon qilinganligi anglashilardi. So'zlovchi o'zga shaxslar fe'l o'zagidan anglashilgan harakatni bajargan-bajarmaganligini bevosita kuzatolmagan, bu unga noma'lum. Uning niyati esa aynan shuni aniqlash bo'lganligidan ikkinchi qo'shimcha (*-mi*)ni qo'llaydi. Bu qo'shimcha ikkita vazifa bajaradi. Avvalo fikrning tugallanmaganligini ko'rsatib keyinga havola qiladi va bog'lovchi vazifasini bajaradi. Ikkinchidan so'zlovchining kommunikativ maqsadini o'zgartirib xabarni so'roqqa aylantiradi. Natijada o'zlashtirma so'roq gap hosil bo'lib, axborotni davom ettirish zarurati tug'iladi, ya'ni tinglovchidan javob berish talab etiladi. Misolimizda tinglovchi harakatning amalga oshmaganligidan xabardor, uni bevosita kuzatgan. Shuning uchun inkor so'zdan foydalanadi. So'roqning ham, javobning ham o'ta ixcham bo'lishi bir jihatdan nutqiy amal vaziyati bilan bog'liq. Qo'shni xonada tinglovchining onasi og'ir kasal yotibdi. So'zlovchi va tinglovchining lisoniy vosita bilan ifodalanmagani, o'zga shaxs va uning sonini ko'rsatish uchun faqat qo'shimcha qo'llanganligi, nutqiy amal o'rni, obyektiv zamon aniq emasligi va hokazo berilgan savol-javob bilan cheklanmay, mikromatnning boshqa qismlariga murojaat qilishni taqozo qiladi. Jumladan, tinglovchi – *Yo'lichiboy Siddiqov*, so'zlovchi – ikki ko'cha narida yashovchi hamshaharlari, "*xitoy do'xtur*" deb nom chiqargan *Murodilla*, o'zga shaxslar militsiya xodimi mayor Sanjar Solihov va kapitan *Ramziddin Ramazonov*, nutqiy amal o'rni tinglovchining uyi ekanligi mikromatnning oldingi qismidan ma'lum. Fe'lining o'zagi (*top*) qotillikni topishni bildiradi. So'zlovchi militsiya xodimlari tinglovchining otasi qotilini topganligini bilmoqchi bo'ladi. Obyektiv zamon – XX asrning birinchi yarmi, obyektiv makon esa – O'zbekiston.

Nutqiy amal talabi bilan savol va javob ham hajman, ham mazmunan kengayib, murakkablashuvi mumkin:

– *Urushda bo'lgan ekanmi?*

– *Ha, partizanlar otryadida.* (T. Malik, So'nggi o'q, 303) Ushbu nutqiy amaldan so'zlovchining maqsadi faqat harakatni emas, uning bitta belgisini ham aniqlash bo'lganidan so'roq gap hajman kengaygan. Javob ham shunga moslashgan. Tinglovchi o'zga shaxsning *-gan ekan* shakli orqali ifodalanagan harakatni amalga oshirganligidan xabardor. Shuning uchun javobda tasdiq so'z (*ha*) ni qo'llaydi. So'roq gapda harakatning belgisini ifoda etuvchi so'z mazmunan ko'p uzvli tushuncha bo'lib, butunni anglatadi. Tinglovchi o'zga shaxs uning qaysi uzvini amalga oshirganligidan ham xabardor. Shunga ko'ra javobda shu uzvni anglatuvchi so'z birikmasini qo'llaydi. Shunda ham tejamkorlik namoyon bo'lgan. Jumladan, so'zlovchining kapitan Ramziddin Ramazonov, tinglovchining mayor Sanjar Solihov va o'zga shaxsning Rizayev ekanligi mikromatnning oldingi qismidan ma'lum bo'ladi.

Muloqot vaziyatiga ko'ra savol ham, javob ham birgina gapdan iborat bo'lmashligi mumkin:

– *Bronxit ekanmi?* – *dedi Anvarga qarab. Anvar bir qo'lini baland ko'tarib eshik kesakidan ushlaganicha goh Alimardonga, goh Muqaddamga qarab turar edi.*

– *Bolaligidan shunaqa,* – *dedi Anvar achinish to'la past ohangda.* – *Sal shamollasa o'pkasi qisadi.* (O'. Hoshimova, Bahor qaytmaydi, 135) Ushbu misoldagi axborotning birinchi qismida uchta gap bor. Nutqiy amal ishtirokchilari aniq. So'zlovchi – *Muqaddam*, tinglovchi – *Anvar*, o'zga – *Alimardon*. Birinchi gap birgina ot kesimdan iborat, o'zlashtirma so'roqni bildiradi. U o'zlashtirma xabardan hosil bo'lgan. O'zlashtirma xabar vositasi to'liqsiz fe'l (*ekan*), so'roq vositasi qo'shimcha (*-mi*). So'zlovchiga o'zga (III) shaxsning qanday xastaligi ma'lum emas. Tinglovchi shundan xabardorligini bilish niyatida so'zlovchi unga

bevosita murojaat qiladi. SHunga ko'ra ikkinchi gap yuzaga keladi. Uning kesimi nutq fe'lining bevosita kuzatganlik shaklida qo'llangan (*dedi*). Uchinchi gap asar (makromatn) muallifining fikri, bevosita xabardan iborat. Kesim *-(a)r edi* shakli bilan ifodalashgan. Bu gap nutqiy amal vaqtida tinglovchining jismoniy va ruhiy holatini ifoda etadi. Muloqotning ikkinchi qismi (*javob*) ham uchta gapdan tuzilgan. Gaplardagi fikrdan so'zlovchi bevosita xabardor. Shu bois uchala kesim bevosita kuzatganlikni anglatuvchi vositalar bilan ifodalangan. Faqat birinchi gap ko'chirma xabar, ikkinchi gap xabar manbai. Undagi fikr nohissiy emas, tinglovchining o'zga shaxs (*bemor*)ga mehri bilan yo'g'rilgan. Oxirgi gap – birinchi gapning davomi. Birinchi gapda zamon ma'nosi ajratib ko'rsatilgan. Oxirgi gapda sabab-natija munosabati aks etgan. Mikromatnning o'zlashtirma so'roq va uning javobi haqida ma'lumot berilgan qismi hajman katta bo'lsada, tejamkorlik mavjud. Jumladan, so'zlovchi hamshira, u tinglovchining sevgilisi, o'zga shaxs tinglovchining do'sti, suhbat o'rni bemorning uyi ekanligi tejalgan. Bular mikromatnning boshqa qismida o'z ifodasini topgan.

Nutqiy maqsadu vazifaga ko'ra o'zlashtirma so'roq va uning javobidan iborat muloqotda faqat gap emas, abzas soni ham ko'p bo'lishi mumkin:

Bir oz gap-so'z, hol-ahvol so'rashishdan keyin Qodir podachi:

– *Polvon, uyingizda bir it paydo bo'ptimi?* – *dedi.* – *Mana, nabiramide qo'ymasdan meni olib keldi. Bilasiz, men ham itbozman. Bungayam yuqqan chamasi. Shuni ko'ramiz deb keldik.*

Otam menga qarab qo'yдилar. Otamning yuzi tund edi. YUragim gupillab urib ketdi.

Ha, dedilar otam bir oz sukut saqlab. Cho'lda bir tanish uchrab qolgandi. Ovcharkadan qochirgan bir iti bor ekan. Shuning bolasini beruvdi. (SH. Xolmirzayev, Yur, tog'larga ketamiz! 210) Ushbu misol to'rt abzas va o'n to'rtta gapdan tarkib topgan. Birinchi qism (savol)da o'nta, ikkinchi qism (javob)da beshta gap bor. Gaplarning barchasi savol yoki javob bilan turli darajada bog'liq. O'zlashtirma so'roqni ikkinchi gapning kesimi vazifasida kelgan shakl (paydo bo'ptimi) bildiradi. So'roq alohida qo'shimcha (*-mi*) yordamida o'zlashtirma xabardan hosil bo'lgan. Bunday holda, ya'ni xabarning ixcham shakli (paydo bo'pti)da bevosita kuzatmaganlikning ikki ko'rinishiga munosabat yuzaga chiqadi: 1) harakatni bevosita kuzatmay, biror vosita yordamida keyin bilganlik [bu haqda qarang: 21, 23 – 24]; 2) birovdan eshitganlik. Ushbu mikromatnda keyingi gaplar yordamida ikkinchi ma'no namoyon bo'lgan. Birinchi gapning kesimi nutq fe'lidan ifodalangan (*dedi*). Bu gap o'zlashtirma so'roqqa nisbatan xabar manbai vazifasini bajaradi. So'zlovchi (*Qodir podachi*) o'zi yoki nabirasi boshqa nutqiy amalda eshitgan xabarni keyingi nutqiy amalda tinglovchidan so'raydi. Boshqa gaplar bevosita xabarni ifodalaydi.

Uchinchi abzasdagi gaplar tinglovchi (polvon)ning nutqiy amalda o'zga (III) shaxs sifatida ishtirok etayotgan o'g'lining bo'layotgan voqeaga munosa-batini ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

O'zlashtirma so'roqqa javob birgina tasdiq so'z (ha)dan iborat. U ha paydo bo'ldi mazmunidagi gapning qisqargan shakli. Javob tariqasida shuning o'zi yetarli. Boshqa gaplar qo'shimcha ma'lumot bo'lib, shuni izohlash, oydin-lashtirish uchun qo'llangan. Barchasi bevosita kuzatganlikni ifodalovchi xabar.

Mikromatnning tahlil etilayotgan qismi hajman katta bo'lsa-da tinglovchi (polvon) va o'zga shaxslar (nabira, o'g'il)ning aynan kim ekanligi, suhbat o'rni aniq emas. Bular mikromatnning oldingi qismidan ma'lum bo'lganidan o'quvchida e'tiroz tug'ilmaydi. Tadqiqotchi ham tejamkorlikni ma'qullaydi. Ammo bitta sodda gapning ikki abzasga bo'lib berilgan gapidan tinish ishoralarini isloh etish zarurligi anglashiladi. Bunday holda bir abzas qisqarib mazmunga hech qanday putur etmaydi: *Bir oz gap-so'z, hol-ahvol so'rashishdan keyin Qodir podachi polvon uyingizda bir it paydo bo'ptimi dedi.*

His-tuyg'u ifodalanishi ham mikromatn tarkibidagi o'zlashtirma so'roqqa daxldor qismning hajman kengayishiga olib kelishi mumkin:

– *erta ko'pkaridan keyin uyingizga kelar ekanlar...*

– *Ablah !.. He, nomard bola. Shoshma, xo'sh, faqat to'y uchun kelibdimi?*

– *Ha, endi avvalambor...* (SH. Xolmirzayev, Ot yili, 352). Ushbu misol tinglovchi *Bo'ri Qora* ismli amaldorning uyida so'zlovchi *Olchinboy* bilan bo'lib o'tgan suhbatdan bir parcha. *O'zga shaxs – Bo'ri Qoraning jo'rasi Akmal* ismli katta amaldor. Suhbat katta amaldorning *Nazir* ismli qassobning to'yiga kelganligi haqida. Bo'ri Qoraning qassob bilan orasiga sovuqchilik tushgan. Shu sababli to'yga bormagan. Bular makromatnning oldingi qismidan ma'lum bo'lganligidan bu qismda tejalgan. So'zlovchi tinglovchi (*Bo'ri Qora*)ning shogirdi bo'lgani uchun uni xotirjam qilish maqsadida o'zga shaxs (*Akmal*)dan eshitgan xabarni o'zlashtirib unga etkazadi. Tinglovchi baribir o'zini tuta olmaydi. O'zga shaxsga bo'lgan salbiy munosabatini ifodalash uchun bir nechta lug'aviy, fonetik va grammatik vosita qo'llaydi. Natijada o'zlashtirma so'roq ifodasi kengayadi. Aks holda o'zlashtirma so'roq ixcham shaklga ega bo'lar edi: *Faqat to'y uchun kelibdimi?*

Javob ixcham, birgina tasdiq soʻzdan iborat. Ammo vaziyatni yanada keskinlashtirmaslik uchun aniqrogʻi ustozining badtar jahli chiqmasin deb oʻzga shaxs (*katta amaldor*) kelganligining boshqa sabablarini ochiq aytmaydi. Muallif matnning keyingi qismiga qoldiradi. Bunga tejamkorlik imkon beradi.

Tinglovchining oʻzga shaxsga salbiy munosabati darajasi yanada yuqori boʻlishi mumkin. Bunday holda oʻzga shaxsning ijtimoiy mavqei soʻzlov-chinikidan past boʻlishi mumkin [bu haqda qarang: 23, 199 – 201]. Quyidagi misolda shunday:

– *Oʻzim koʻrmdim-u, Akmal akayam kelibdilar,– deb ilova qildi Nosir.*

– *Boʻri Qora uchib tushib:*

– *Akmal-a?- dedi. Xato eshitmadingmi oʻzi? Akmal Toʻpolonga keladi-yu, menikiga kirmay, qassobning kushxonasiga borar ekanmi? Shuyam gap boʻldi-yu! Qassobning uyiga uning itiyam adashib kirgani yoʻq. Nazar qassob qayoqdayu Akmal qayoqda!...* (SH.Xolmirzayev, Ot yili, 387) Ushbu misol mazkur makromatn tarkibidagi boshqa bir mikromatn (384 – 390-betlar)dan olindi. U militsiya boshligʻi Boʻri Qora bilan ukasi Nosir oʻrtasida boʻlgan suhbatning bir qismi. Soʻzlovchi avval Nosir, soʻngra akasi. Oʻzga shaxs ikkita:biri – Boʻri Qoraning bolalikdan doʻsti rektor Akmal aka, ikkinchisi – Qassob Nazar ota. Suhbatda militsiya boshligʻining qassobga salbiy munosabati yuqori darajada ifoda etilgan. Buning sababi ham aytilganidan savol-javob hajman ancha kengaygan. Savol ixcham, unga Nosirning oʻzgadan eshitgan xabari asos boʻlgan. Undagi soʻroq vositasi (-a) soʻzlovchining ajablanishini ham bildiradi. Soʻroqning toʻliq shakli: Nahotki rektor qassobning toʻyiga kelgan boʻlsa? Tejamkorlik oʻquvchining diqqatini savolga qaratib salbiy munosabatning taʼsir kuchini oshiradi. Keyingi gaplar salbiy munosabat darajasining yanada oshishiga xizmat qiladi. Misoldan keyingi gap (Umarboy, yuring) mikromatn tugamaganligidan suhbat Boʻri Qora bilan ikkinchi oʻzga shaxs oʻrtasida davom etishini bildiradi. Misoldagi birinchi abzas oxiridagi gap kesimi (*ilova qildi*) esa ushbu savol-javob mikromatnning boshlanishi emasligini koʻrsatadi. Bundan tashqari suhbat oʻrni (*Boʻri Qora uyi*) ekanligi aytilmay tejalganligi ham mikromatnning oldingi qismiga havola qiladi. Voqea sodir boʻlgan obyektiv zamon oldingi mikromatnlardagidek lisoniy vosita bilan ifodalanmagan. Makromatn muallifi uni oʻquvchi idrokiga qoldiradi va hokazo.

Mikromatnning oʻzlashtirma soʻroq va uning javobi ifodalangan qismi suhbat mavzusi, undan koʻzlangan maqsad, nutqiy amal aʼzolarining feʼl-atvori, yoshi va boshqa omillarga koʻra oʻnlab gap, bir necha abzas, bir-ikki sahifadan iborat boʻlishi mumkin. Jumladan, quyidagi misol shunday:

– *Kimdan eshitdingiz, axir? – deb soʻradi Sanoqul.*

– *Bundaychangi gaplardi Niso enangdan eshitaman-da, – dedi u yana beixtiyor kemshik tishlarini koʻrsatib iljayarkan. – Niso enangga Umri aytibdi. Umriga eri Mirzo Badal aytipti. Mirzo Badalga qoʻshnisi Suvonqul guppi aytipti.*

– *Oq boʻkanlarni Suvonqul amaki koʻribdimi? – deb soʻradi Sanoqul jonsarak boʻlib.*

– *Unga Zokir bulbul aytibdi.*

– *Zokir bulbul toqqa chiqqan ekanmi?*

– *Zokir bulbulning qorategenlik xotini sigirini podaga qoʻshgani olib chiqibdi. Qarasa, poda joyda xotin-xalajlar toʻplanishib, chuvvos solishib, bir birlariga gal bermay, sen gapirmaysan, men gapiraman, deb oʻralashib yotishganmish...* (SH.Boʻtayeov, Qoʻrgʻonlangan oy, 28 – 29) Ushbu misol qariyb ikki sahifa, oʻn toʻqqiz abzasdan qisqartirib olindi. Soʻzlovchi dastlab Ulgʻay kampir, tinglovchi Ubaydilla chavandozning oʻgʻli Sanoqul. Soʻngra ularning nutqiy vazifasi almashinib turadi. Suhbat oʻrni – yoʻl yoqasi. Suhbat mavzusi – siygʻoqlarning Rangontogʻga qaytib kelishi. Ulgʻay kampir siygʻoqlarning Rangontogʻga qaytib kelganini aytib, yoʻldan oʻtib ketayotgan Sanoquldan suyunchi soʻraydi. Sanoqulni xushxabarning manbai qiziqtiradi. Misoldagi ettita xabar manbaidan oltitasi aniq bitta shaxs, bittasi koʻpchilik (*xotin-xalaj*). Soʻzlovchi ulardan eshitgan xabarning bittasini tinglovchiga aynan etkazadi. Yaʼni koʻchirma xabardan foydalanib bevosita kuzatganlikni ifodalash uchun xoslangan shakllarni qoʻllaydi. Oltita xabarni soʻzlovchi oʻzlashtirib bayon qiladi. Bunda oʻzlashtirmalikni ifodalaydigan shakllarning ikkitasi (-*ibdi* va -*ganmish*)ni ishlatadi. Suhbat asnosida soʻzlovchi tinglovchiga ikki marta soʻroq bilan murojaat qiladi. Avvalo bevosita soʻroq, yaʼni koʻchirma soʻroqdan foydalanadi. Buning uchun lugʻaviy vosita (soʻroq ol-moshi) va bevosita kuzatganlikni ifodalovchi -*di* shaklini qoʻllaydi. Ikkinchi marta oʻzlashtirma soʻroqdan foydalanadi. Soʻroqni ifodalashda qoʻshimcha (-*mi*) va lugʻaviy vosita (soʻramoq feʼlini) ishlatadi. Oʻzlashtirmalik vositasi -*ibdi* shakli. Ikkalasida ham soʻroq manbai alohida gap qilib berilgan. Misol oxiridagi gapdan keyin qoʻyilgan koʻp nutqa mikromatn tugamaganligidan dalolat beradi. Undagi birinchi gap mazmunan oldinga ishora qilganligidan mikromatnning boshlanishi emasligi anglashiladi.

Koʻrinadiki, ayrim gap mazmunan bevosita yoki oʻzlashtirma xabar ifodalasa ayrimi bevosita yoki oʻzlashtirma soʻroq anglatadi.

Bunday holda uning makropropozitsiyasi umumlashtirish qoidasiga asosan tiklanadi [qarang: 41]. Nutq turi nuqtayi nazaridan olib qaralsa, misol soʻzlovchining oʻz nutqi va oʻzga nutq (koʻchirma, oʻzlashtirma xabar va soʻroq)dan tuzilgan. Binobarin, mazkur misol badiiy matndan olingan aralash nutq parchasi ekan.

Xulosa. Qisqacha tahlildan maʼlum boʻladiki, qoʻshimcha bilan hosil boʻluvchi oʻzlashtirma soʻroqda soʻzlovchi kesimdan anglashilgan oʻzlashtirma xabarning amalga oshgan-oshmaganligini bilmaydi. Uning kommunikativ maqsadi shuni aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR:

1. Zikrillayev Gʻ. *Ruh va til*. –Toshkent: Fan, 2018. – 464 b.
2. Abdullayev A.B. *Hozirgi oʻzbek adabiy tilida oʻzga gaplarning ifoda formalari*. – Toshkent, 1983. – 112 b.
3. Abdullayev A.B. *Konstruktsii s chujoy rech'yu kak samostoyatel'naya kategoriya uzbekskogo sintaksisa*. – Tashkent: Fan, 1985. – 88 s.
4. Abdurahmonov Gʻ. *Qoʻshma gap sintaksisi asoslari*. – Toshkent: OʻzFA nashriyoti, 1958. – 325 b.
5. Abdurahmonov Gʻ. *Oʻzbek tili grammatikasi. Sintaksis*. Toshkent: Oʻqituvchi, 1996. – 248 b.
6. Abuzalova M. *Substantsial morfologiya, valentlik va gap qurilishi talqini*. Toshkent: Fan, 2009. – 140 b.